

אסף ידידיה

"יהודי רע" ו"אח שלי": תדמית היהודי הגרמני ביצירתו של שלום עליכם*

תדמית היהודי הגרמני בספרות ההשכלה וביצירתו המוקדמת של שלום עליכם

יצירתו של שלום רבינוביץ' (1859-1916), הידוע בשם העט "שלום עליכם", נכתבה ברובה הגדול על רקע החיים היהודיים בתחום המושב, ברוסיה הצארית, שאותם הכיר הסופר מכלי ראשון.¹ בעשור האחרון לחייו כתב שלום עליכם כמה סיפורים העוסקים בחיי המהגרים היהודים באמריקה, שגם אותם הכיר מכלי ראשון, בעקבות הגירתו לשם בשנת 1905. עם זאת, גיבוריו של שלום עליכם שהיגרו לאמריקה הם גם בסופו של דבר יהודי תחום המושב, שאיתרע מזלם והצליחו להגיע לארץ החופש. ביד אמן הוא שרטט דמויות יהודיות מזרח-אירופיות רבות ומגוונות מבחינה חברתית, דתית, תרבותית, גיאוגרפית ואישיותית. יהדות גרמניה, הסמוכה לרוסיה, שאותה לא הכיר הסופר היכרות מעמיקה מכלי ראשון, נעדרה כמעט לחלוטין מיצירתו, וכשכן הופיעו יהודים גרמנים בחיבוריו נבנו דמויותיהם מתדמיתם הרווחת בעיני יהודי רוסיה, ומשנות התשעים של המאה התשע-עשרה ככל הנראה גם מדמויותיהם של טיפוסים יהודים מגורמנים מאודסה שהסופר פגש כשהתגורר שם בתחילת עשור זה.² הם הבליוח לעיתים רחוקות בסיפוריו, בדרך כלל לשם הנגדה עם יהודי תחום המושב, וכמעט שלא זכו לתפוס את מרכז הבמה. בתחילת דרכו הספרותית, בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה, הופיעה דמות היהודי הגרמני, "הדייטש", בשניים מסיפוריו המוקדמים: "האולר" (1886)

* ראשיתו של מאמר זה בהרצאה שנשאתי בכנס "שלום עליכם 1916-2016: כתיבת המקום" (מאי 2016) לציון מאה שנים לפטירתו של שלום עליכם, שנערך באוניברסיטה העברית בירושלים ובאוניברסיטת תל אביב. ברצוני להודות לפרופ' ישראל ברטל ולפרופ' נתי כהן על הערותיהם המחכימות.

¹ על חייו ויצירתו ראו: דן מירון, שלום עליכם: מסות משולבות, רמת גן: הוצאת אגודת הסופרים העבריים בישראל, 1976; חנא שמרוק, שלום עליכם: מדריך לחייו ויצירותיו (תרגום: ש' צפתמן), תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1980.

² בסיפורו "לונדון" (1892), הפותח את רומן המכתבים "מנחם מנדל", תיאר שלום עליכם את בית הכנסת הכוראלי באודסה, של יוצאי ברודי, באופן דומה לתיאוריו את בית הכנסת הטיפוסי בגרמניה בסיפורים מאוחרים יותר; ראו: שלום עליכם, מנחם מנדל (תרגום: ב' מר), תל אביב: עולם חדש, תשע"ו, 26-27.

ו"האשכנזי" (1889). באותם ימים עברה תדמיתו של היהודי הגרמני שינוי חד בספרות היהודית במזרח אירופה - מתדמית חיובית של יהודי משכיל ומתורבת החי בסביבה אסתטית ומוסרית ומהווה מקור השראה ליהודי רוסיה, באמצע המאה התשע-עשרה, לתדמית שלילית של יהודי מתבולל וחקיין, שהתרחק מכור מחצבתו ומאחיו במזרח אירופה. שינוי זה חל בעקבות הכרה טובה יותר של יהדות גרמניה בעטייה של זרם התקשורת המואץ ובעקבות המעבר של האינטליגנציה הרוסית היהודית ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה מאידיאולוגיה של השכלה, שרוממה את המודל היהודי הגרמני, לאידיאולוגיה של פוסט-השכלה - סוציאליזם ולאומיות - שהפכה מודל זה למודל לא רלוונטי.³

בשני הסיפורים הללו דמותו של הגרמני היא דמות של אורח שמגיע מגרמניה לעיירה יהודית בתחום המושב, ותדמיתו כבר משקפת את התדמית השלילית החדשה של היהודי הגרמני בספרות היהודית, אם כי היא משמשת בערכוביה עם התדמית החיובית הישנה. בסיפור "האולר", מעין "החטא ועונשו" לדוסטויבסקי בזעיר אנפין, הקבלן היהודי-גרמני הרצנהרץ מתאכסן לתקופה ממושכת בביתו של המספר והוא אינו פעיל במיוחד. הוא מתואר כמגולח ללא כיסוי ראש, זקן ופאות, לבוש חליפה קצרה, שפתו יידיש מצחיקה (גרמנית), מעשן סיגרים משובחים והתנהגותו לא מסורתית - הוא אינו מתפלל, והוא אוכל לחם בלי ליטול את ידיו. עם זאת, חדרו וחפציו מתוארים באופן נטורליסטי כסביבה אסתטית וכביטוי לשפע חומרי המנוגדים למציאות היהודית בתחום המושב.⁴ אך אם בסיפור זה ניתן להסביר את התדמית הזרה והמרוחקת של היהודי הגרמני לאור נקודת המבט של המספר, נקודת מבטו של ילד יהודי הלומד ב"חדר" מסורתית פרימיטיבי, הרי שבסיפור "האשכנזי" התמונה שונה.

הסיפור "האשכנזי" נכתב בעברית ופורסם בעיתון "המליץ", ומתוארים בו קורותיו של סוכן המכירות היהודי-גרמני היינריך פרייפיגל (ציפור דרוו), המגיע למאזפבקה, כמו מקבילו הקבלן בסיפור "האולר". מבחינת מראהו החיצוני זקנו גדועה ופיאותיו כרותות, שפתו גרמנית "אשכנזית ולא זשארגון, ב'פתח' ולא

³ Israel Bartal, "The Image of Germany and German Jewry in East European Jewish Society During the 19th Century", In: Isadore Twersky (Ed.), *Danzig: Between East and West*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1985, 3-17.

⁴ שלום עליכם, יום-טוב שהופרה שמחתו (תרגום: א' אהרוני), תל אביב: ספריית פועלים, 1997, 14.

ב'קמץ'", הליכותיו אינן מסורתיות - "התגאל במאכלי טריפה ויאכל מפתבגם" - ואת בית הכנסת הוא פוקד רק ביום הכיפורים.⁵ תדמיתו בעיני יהודי מאזפבקה, כפי ששלום עליכם מתארה בפי הלצים של העיירה, היא דואלית - אדם טוב ויהודי רָע:

- רחוק רחוק הוא מאוד מן היהדות!
 - בקהל חסידים לא יחד כבודו.
 - מאוד אפונה, אם יושב הוא על התורה ועל העבודה, ימים וליילה.
 - ואשר אני אחזה לי, לא יקום אשמורות בלילה לסדר "תיקון חצות", לקונן על החורבן וגלות השכינה, וגם "שמורה" בפסח לא יאכל.
 - ובכל זאת איש טוב הוא, אף כי יהודי רע...⁶

הוא מקיים את החלק הראשון בסיסמת ההשכלה של יהודה לייב גורדון "היה אדם בצאתך ויהודי באוהלך",⁷ אך מתעלם מחלקה השני. בהיותו "אדם טוב" הוא מפריח ומסדיר את המסחר בעיירה ומגלה חוש אסתטי, כשהוא בוחר "חדר יפה ונקי ורחב-ידיים בבית-המלון הראשון במאזפבקה", בניגוד לחדר שהוא שוכר לאחר מכן אצל הסוחר המאזפבקאי ר' שבתאי, ההפך הגמור מנורמות האסתטיקה וההיגיינה.

שלום עליכם גם משתמש בדמותו של היהודי הגרמני האורח לייצוג סיפור בואה של השכלת ברלין לרוסיה ופרשת "ההשכלה מטעם", כפי שהצטיירו בעיני יהודי רוסיה.⁸ המודרנה החלה להגיע ליהודי רוסיה בעקבות מפגשם עם השכלת ברלין:

⁵ שלום עליכם, "האשכנזי", כתבים עבריים (בעריכת חנא שמרוק), ירושלים: מוסד ביאליק, 1976, 95.

⁶ שם, 96.

⁷ יהודה ליב גורדון, "הקיצה עמי", כל כתבי י"ל גורדון: שירה, תל אביב: דביר, תשי"ט, יז; Gershon Bacon, "An Anthem Reconsidered: On Text and Subtexts in Yehuda Leib Gordon's 'Awake, My People!'", *Prooftexts* 15 (1995), 185-194.

⁸ על ראשיתה של ההשכלה ברוסיה ועל פרשת "ההשכלה מטעם", ראו: שמואל פיינר, *מלחמת תרבות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-19*, ירושלים: כרמל, תש"ע, 66-75; עמנואל אטקס, "פרשת ההשכלה מטעם", *ציון מג* (תשל"ח), 313-264, Michael Stanislawski, *Tsar*; 313-264, *Nicolas I and the Jews: The Transformation of Jewish Society in Russia 1825-1855*, Philadelphia, PA: The Jewish Publication Society of America, 1983, 49-59, 109-122.

ה"אשכנזי הטוב" נטע בלי משים שורק ההשכלה במאזפבקה; הלא לב כולנו רחש לו אהבה וכבוד ויקר, והדבר הזה היה די כי נשא נפשנו להפיק רצון מלפניו, למלא משאלות לבו ולחקות את מעשיו וללכת בדרכיו. האשכנזי, בהתחברו אתנו, שחק לעג לנו, על מלבושינו ועל הליכותינו ועל אופן חינוכנו בכלל, ובזה דחף את הורינו, אבות ילדינו, מדחפה אחת קדימה להתבונן אל מצבם ולהבין את חסרון החינוך שלנו, ובסתר לבם נתנו צדק להאשכנזי אף כי במו פיהם לא חדלו כמלפנים להתלוצץ על מעלות רוחו וללעוג ל"נוסח אשכנז" זה.⁹

ועם זאת, התעוררו חששותיהם של יהודי רוסיה מן ההשכלה, העלולה לפגוע הרבה במסורת, והם התנגדו התנגדות עזה לאימוצה:

- אם בקולו נשמע - חרצו המבקרים אוהבי לצון ורודפי מהתלות - אם אך בקולו נשמע, עלינו לתת ספר כריתות לדתנו ואמונתנו.
- האשכנזי הוא נאה דורש, הוא יחפוץ כי נהפוך את בנינו גם כן לאשכנזים.
- ויצא מהם דור צדיקים ותמימים אשר בהם ישראל יתפאר!
- למדנים, מופלגים, תנאים, יראים ושלמים.¹⁰

בסופו של דבר החששות לא היו חששות שווא, והנאורות שהביא האשכנזי לא הייתה היפוכה של האפלה. מבחינה מוסרית ישנן גם תוצאות שליליות לפריצת גדרי המסורת, כפי שבאו לידי ביטוי בעלילותיו של האשכנזי בתחום המשפחתי ובתחום המיני.

מודרניים "משוגעים"

תדמיתו של היהודי הגרמני בסיפוריו המוקדמים של שלום עליכם קשורה אפוא לגלגולה של תדמית היהודי הגרמני בספרות ההשכלה במהלך המאה התשע-עשרה, ואין בה היבט חדש ומקורי. לעומת זאת, בסיפוריו של שלום עליכם מן המאה העשרים יש התבוננויות חדשות ומקוריות על היהודי הגרמני, הקשורות למודעות היסטורית גוברת מצידו ולרעיון הציוני.

⁹ שלום עליכם (לעיל הערה 5), 98.

¹⁰ שם.

לראשונה עסקו שניים מסיפוריו בחיי היהודים בגרמניה עצמה ולא רק בדמות של יהודי גרמני הנקלע באקראי לרוסיה. הסיפור הראשון, "משוגעים", פורסם בשנת 1901 בביטאון ההסתדרות הציונית "די וולט". העלילה מתרחשת בקהילה יהודית מודרנית שאליה מגיע יהודי אדמוני מעברו השני של נהר הסמבטיון - דמות ספרותית שמקורה באגדה יהודית עממית על עשרת השבטים האבודים, ובה השתמש כבר מנדלי מוכר ספרים בסיפורו "מסעות בנימין השלישי"¹¹. המושג "יהודי אדמוני" הופיע בספרות היהודית ובספרות הנוצרית במרכז אירופה כבר במאה השלוש-עשרה מתוך התייחסות לעשרת השבטים האבודים, והסברים שונים ניתנו למשמעות הצבע האדום שבכינויו זה: הנוצרים פירשו את האדמומיות של היהודים הללו לגנאי כרתחנים ורצחנים, ואילו היהודים פירשו אותה לשבח כממשיכי גדולתו של דוד המלך האדמוני. מכל מקום, שלום עליכם אינו מתייחס לתכונות האופי של היהודים האדמונים אלא למציאות המרתקת שבחוסר היכרותם עם העולם הסובב אותם, שהולידה אצלם חיים בבועה משל עצמם.

בסיפור זה היהודים האדמונים, החיים בכידוד ומנותקים משאר העולם היהודי ומן הציוויליזציה, מייצגים את יהודי תחום המושב. לעומתם, הקהילה המארחת מייצגת קהילה יהודית ציונית אוטופית, אך המצע שעליו צמחה היא קהילה יהודית גרמנית, והאורח מתייחס למנהגיה כשיגעונות. בסיפור זה מבטא שלום עליכם את התפיסה שהצלחת הציונות דורשת טרנספורמציה תרבותית והיכרות מעמיקה עם המציאות הפוליטית, החברתית והמדעית המודרנית, ולעובדה שהן תנאי לניהול מדינה משגשגת. את הסגולות הללו ניתן למצוא לדעתו אצל יהודי גרמניה; תפיסתו זו מתאימה לקבלת מנהיגותו של הרצל מצד מנהיגים יהודים ממזרח אירופה לאור היותו איש העולם הגדול, הבקי ברזי הפוליטיקה הבין-לאומית ונכנס ויוצא בטרקליני שועי עולם.¹² הוא מתאר אותם כיהודים מודרניים, שיכולים ליישם את הבשורה הציונית (הרבינר שלהם דורש על אקדמיות בארץ ישראל), ומעמת אותם עם טיפוס

¹¹ על מקורותיה של אגדת היהודים האדמונים ראו: Rebekka Voss, "Entangled Stories: The Red Jews in Premodern Yiddish and German Apocalyptic Lore", *AJS Review* 36 (2012), 1-41. על גלגוליה של אגדה זו בספרות העברית החדשה ראו: שמואל ורסס, "האגדות על עשרת השבטים והסמבטיון ודרכי קליטתן בספרותנו החדשה", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי ט (תשמ"ו), 38-66.

¹² מוטי פרידמן, הסנה בוער ואוכל: המסע הציוני של בנימין זאב הרצל, ירושלים: הספרייה הציונית, תשע"ו, 95-96; יוסי גולדשטיין, אנו היינו הראשונים: תולדות חיבת ציון 1881-1918, ירושלים: מוסד ביאליק, תשע"ו, 243-244.

יהודי מתחום המושב. עם זאת, הוא לועג על אימוץ היתר שלהם את גינוני הסביבה הגרמנית, אלא שלעג זה נובע יותר מזרות מאשר מביקורת עמוקה. אחד הנושאים שבהם מעמת שלום עליכם את יהודי גרמניה עם יהודי רוסיה נסוב על מעמד האישה. בניגוד לרובם הגדול של יהודי רוסיה, בגרמניה, הן בקהילות הליברליות הן בקהילות האורתודוקסיות, זכו הבנות היהודיות לחינוך מסודר, כפי שזכו לו הבנות בסביבה הגרמנית הלא יהודית.¹³ כשהיהודי האדמוני שומע שבנות מארחיו לומדות שפות בבית הספר הוא מבטא את פליאתו:

"מה זאת אומרת", אומר אני, "ילדות לומדות אצלכם ב'חדר'?" 'עפעס' אני שומע מכם כל פעם, במחילה מכבודכם, דברים תמוהים. ואיזה מיני 'חדרים' פה אצלכם, שמלמדים שם בכלל שפות, לשונות?"¹⁴

תמיהה נוספת מעלה היהודי האדמוני על מעורבות נשים בחיים הציבוריים. נשים יהודיות רבות בגרמניה היו מעורבות בארגוני צדקה ורווחה חברתית, והן גם השמיעו יותר ויותר דרישות לשוויון פוליטי בין המינים.¹⁵ התנועה הציונית אימצה כמה מן הדרישות לשוויון פוליטי, ונשים החלו להשתתף באספות ציוניות ונהנו מזכות בחירה וייצוג לקונגרסים הציוניים כבר מן הקונגרס הציוני השני בשנת 1898.¹⁶ רבים מיהודי רוסיה, ובהם היהודים הציונים, ראו התפתחות זו בעין רעה:

"לאספה", אומרת היא לי, "גם אני הולכת לשם: אם מתחשק לך, בוא אתי".
 "נקבות הולכות אצלכם", אומר אני, "לאספות?"

¹³ מיכאל מאיר (עורך), תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה, ג, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשס"ה, 81-89.

¹⁴ שלום עליכם, "משוגעים", בתוך: רחל אלכויס דרור (עורכת), המחור של האתמול, ב, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"ג, 185.

¹⁵ מאיר (לעיל הערה 13), 89-96; מריון קפלן, מגדר, מעמד ומשפחה: צמיחתה של הבורגנות היהודית בגרמניה הקיסרית, ירושלים: מכון ליאו בק, תשע"ב, 345-386; פולה היימן, האשה היהודיה בסבך הקידמה: מקומה וייצוגה בעת החדשה (תרגום: ט' אילן), ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשנ"ז, 31-43. על הבדלים בין מעמד האישה בגרמניה לזה שבמזרח אירופה בתקופת ההשכלה, ראו: שמואל פיינר, "האשה היהודייה המודרנית: מקרה-מבחן ביחסי ההשכלה והמודרנה", ציון נח, ד (תשנ"ג), 453-499.

¹⁶ מרגלית שילה, המאבק על הקול: נשות היישוב וזכות הבחירה 1917-1926, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשע"ג, 11.

”מדוע לא?“, אומרת היא, ”מה, נשים אינן בני אדם?“
 מוכן שזאת ”קלוץ-קשיא“ – לך ומצא לה על כך תשובה!...¹⁷

שלום עליכם עצמו תמך באמנציפציה של הנשים. במנשרו ”אל אחיותינו בציון“ משנת 1898 קרא הסופר לבנות ישראל להסב את מבטן מן החוץ פנימה, אל ההיסטוריה והספרות היהודיות. שם ימצאו נשים יהודיות גיבורות ומנהיגות, ואיתן יוכלו להזדהות. הוא ייעד להן את תפקיד ”הראשונות לציון“:

נשים נבונות אצילות רוח יכולות וצריכות להשפיע על בעליהן; אחיות נבונות אצילות רוח יכולות וצריכות להשפיע על אחיהן; אמהות נבונות אצילות רוח יכולות וצריכות להשפיע על ילדיהן.¹⁸

ברומנים הגדולים והמאוחרים שלו היו אלה דווקא הנערות היהודיות, שכבר עברו תהליך מודרניזציה, ששמרו על הזהות היהודית ובזו להתבוללות. בטי שפירא מן הסיפור ”מהתלת הדם“ מתחלחלת מעצם המחשבה שיהודי יכול להמיר את הדת כדי לזכות במעמד חברתי טוב יותר. רוזה ספיבק, גיבורת הרומן ”כוכבים תועים“, שנעשתה זמרת בין-לאומית ופאם פאטאל, דוחה את המחזורים הלא יהודים הרבים הנכרכים אחריה ואינה שוכחת את כור מחצבתה. אפילו תמרה, גיבורת הרומן ”המבול“, שבלהט הפעילות המהפכנית והאישיות הכריזמטית של רומננקו נמשכת אחר המהפכן הלא יהודי, עוברת תהליך שיבה אל עמה ועומדת בראש קבוצת הגנה יהודית לאומית מפני הפוגרומים בעירה.¹⁹ רומן זה שיקף את תופעת הימצאותן הלא מבוטלת של נשים בתנועות הסוציאליסטיות המהפכניות ברוסיה בתחילת המאה העשרים, ובהן גם צעירות יהודיות. שלום עליכם מבטא בו את רצונו, שהללו ייתנו את חילן לתנועה הלאומית היהודית ולא לזרים.

¹⁷ שלום עליכם (לעיל הערה 14), 197.

¹⁸ שלום עליכם, סופרים יהודיים (תרגום: א' אהרוני), תל אביב: ספריית פועלים, תשנ"ו, 369.

¹⁹ חנא שמרוק מזכיר את כל המקרים הללו ומסיק מהם ששלום עליכם לא היה מסוגל שגיבוריו יעשו את הצעד הבלתי נסלח בעיניו ובעיני קהל קוראיו ויינשאו נישואי תערובת (למעט חוה, בתו של טוביה החולב, ובסופו של דבר גם היא חוזרת למשפחה בזמן הפוגרום), אך אין הוא עומד על הדומיננטיות של הדמות הנשית בהקשר זה; ראו: חנא שמרוק, עיירות וכרכים: פרקים ביצירתו של שלום עליכם, ירושלים: מאגנס, תש"ס, 24-25.

נושא נוסף שבו מעמת שלום עליכם בין התפיסות השונות של יהודי גרמניה ויהודי רוסיה הוא הגיוס לצבא. לעומת יהודי רוסיה, שחיו בצל הטראומה של גזרות הקנטוניסטים²⁰ מאמצע המאה התשע-עשרה, ורובם לא ששו להתגייס לצבא הצאר ולכן כמה מהם אף היגרו למערב היבשת ולארצות הברית, יהודי גרמניה היו להוטים לשרת בצבא ולהביע את הפטריוטיות שלהם לקיסרות הגרמנית, שהעניקה להם שוויון זכויות.²¹ עימות זה בא לידי ביטוי בשיחה של האורח האדמוני עם מארחו הנגר:

"הם יהיו, אם ירצה השם, חיילים!", אומר הנגר.
 "שמחת זקנתם!", אומר אני, "מזל על ראשם!"
 "אבל חוששני", אומר הנגר ברצינות גמורה, "שלא כולם יוכלו לשרת."
 "אתה חושש?", אומר אני, "התפלל קריאת שמע!" [...]
 "אתה, כלומר, חושש? אדרבה, דומני שעליך לחשוש יותר לאלה הראויים לשירות!"
 "משום מה?", אומר החייט.
 "משום מה, אתה שואל? משום ובצל! רצונך", אומר אני, "להתלבי? או שאתה אומר זאת אומנם ברצינות? מה השמחה כבר שפלוני ראוי להיות חייל?"
 "מה השמחה כבר שהנך ראוי להיות בנאדם?", אומר לי אחד הנערים.²²

שלום עליכם אומנם לא התלהב, בלשון המעטה, מגיוס יהודים לצבא הצאר, כפי שעולה מסיפורו "אלף לילה ולילה", אך הוא הבין שהפרויקט הציוני דורש בסופו של דבר גם צבא יהודי, ואת הדוגמה לחיילים יהודים מקצועיים וגאים מצא בקיסרות הגרמנית.

²⁰ על גזרת הקנטוניסטים, שבעקבותיה גויסו עשרות אלפי ילדים ונערים יהודים, רובם מן השכבות החלשות בחברה, לצבא הרוסי לתקופה ממושכת, ראו: יוחנן פטרובסקי-שטרן, "היהודים והצבא: היבטים חברתיים ותרבותיים", בתוך: איליה לוריא (עורך), תולדות יהודי רוסיה, ב, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשע"ב, 46-54; יוסף מנדלביץ', הקנטוניסטים: נערים יהודים במוסדות הצבא הרוסי 1827-1856, ירושלים: ארז, תש"ע; Larry Domnitch, *The Cantonists: The Jewish Children's Army of the Czar*, Jerusalem: Devora, 2004.

²¹ כריסטינה קרוגר, "הברית המקודשת היא מקור כוחנו וגאווהנו...", *חידושים בחקר תולדות יהודי גרמניה* 11 (2008), 3-6, 15-23; Derek Penslar, *Jews and the Military: A History*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2013, 51-56.

²² שלום עליכם (לעיל הערה 14), 194-195.

עם זאת, שלום עליכם גם מבקר בעדינות את יהודי גרמניה על חוסר הסולידריות שהם מגלים כלפי יהודי רוסיה, וגם במקום שהיא כן מתגלה - היא רק מן השפה ולחוץ. כך הוא מתאר את דרשת הרבינר, המזכיר את דמותו של הרצל, שבניגוד לקהל שומעיו מגלה סולידריות כלפי אחיו מן המזרח:

והרב, המגיד, עורו ממשיך ודורש בעניינים צרדיים: על מצב היהודים בכלל ועל היהודים האדמונים שלנו בפרט... ומתחיל לספר מעשייה מ"אלף לילה ולילה", שיש מעבר לסמבטיון (כלומר אצלנו) המוני יהודים, המכונים "היהודים האדמונים": (ולא - אין יודעים!). את מספרם אין לדעת במרויק; אבל חושבים, מחמישה עד שבעה מיליון, ואולי בכלל כל השמונה (מלח בעיניו! אבנים ללבו! שיאמר לפחות: "בלי עין הרע!..."), מחמת שהם פרים ורבים ברוב חשק (כן ירבו וכן יפרצו!)... אבל חייהם, אומר הוא, "נעבעך" אינם חיים, רחמנות אלוהים עליהם, הם גוועים ברעב, הם נחנקים בדחק, הם נדכאים עד עפר!... הוא פורט זאת לפרטי פרטים, מתאר את הדברים גרועים פי עשרה מאשר הנם, וכל ה"עוילם" מביטים ישר לפיו; פעם אחר פעם מתמללת איזו אנחה וגניחה; ולמעלה, אצל הנשים, אני רואה שהן מקרבות ממחטות לבנות לעיניהן, שיחשבו כי הן בוכות...

"איזה מן אנשים טובים אתם!", אני חושב לי, "אתם נאנחים וגונחים על צרותינו? מה שוות לי האנחות והגניחות שלכם? דמעות? למה לנו דמעותיכם? אם רצונכם אמנם להיכנס למצבנו, אז עזרו לנו במשהו אחר! קחו ואספו ביניכם ושילחו לנו כמה רובל]...".²³

התדמית של היהודי הגרמני בסיפור זה מושפעת אפוא מדמותו של הרצל, דמות ששלום עליכם התייחס אליה כאל דמות אגדית מפוארת.²⁴ אומנם מנהגיהם זרים, אך ניסיון חייהם וכישוריהם מתאימים להובלת הפרויקט הציוני למחוז חפצו.

²³ שם, 191.

²⁴ שלום עליכם (לעיל הערה 18), 401.

כסילים ומתנשאים

הסיפור השני שעוסק בחיי היהודים בגרמניה עצמה ולא רק בדמות של יהודי גרמני הנקלע באקראי לרוסיה, הוא הסיפור "פסח מוקדם", שפורסם בשנת 1908 בידיש ובעברית. בניגוד לסיפור "משוגעים", סיפור זה ביקורתי ולעגני כלפי יהדות גרמניה לכל אורכו. כבר משם "העיר הגרמנית הנודעת בעולם", "כסלונה"²⁵ בעברית ו"נארנברג" (עיר השוטים) בידיש, ניתן ללמוד על תדמיתה של יהדות גרמניה בעיניו. "כסלונה" היא המקבילה היהודית-גרמנית ל"כתריאליבקה" היהודית-רוסית. אברהם נוברשטרן כבר עמד על כך שהבחירה בשם הספרותי "כתריאליבקה" לעיירה יהודית טיפוסית בתחום המושב מבטאת אמפתיה כלפיה, בניגוד לבחירות הספרותיות של מנדלי מוכר ספרים לעיירות יהודיות בתחום המושב - "קבציאל", "בטלון" ו"כסלון" - המבטאות זלזול בוטה.²⁶ בשם מזלזל כזה בחר שלום עליכם דווקא לשם ספרותי של עיר גרמנית, ובה קהילה יהודית מקומית טיפוסית. בסיפור זה נחשפת ערוותה של הקהילה היהודית-גרמנית בעקבות מעשה תרמית שביצע מהגר יהודי פולני: הוא ניצל את ה"עם-ארצות" של חברי הקהילה ומכר להם לוח שנה ישן לשנת תרמ"ח, במקום לוח השנה האמיתי לשנת תרס"ח, כדי להרוויח יותר כסף. שלום עליכם מלגלג על המסורת הדתית של רוב יהודי גרמניה, ש"אינה עומדת אלא על שלושה דינים, שמקורם מן הסתם באברהם אבינו, ואולי אפילו באדם הראשון: (1) יארצייט, (2) בר מצווה, (3) פסח",²⁷ וכן על בקיאותו ולמדנותו של הרב הדוקטור והמטיף הגרמני. הוא גם מציג בגיחוך את סדר העדיפויות הדתי שלהם:

פסח בנארנברג - על כך אני מוכן להתערב איתכם - הריהו זוהר, מפואר וכשר יותר מאשר בעיר האדוקה בכל תפוצות ישראל! נשות נארנברג - להן מגיעים השבחים - צנועות כל כך, עד שבפסח, בשבתן בתיאטרון, הן אינן משתמשות במשקפת החמץ של כל השנה. אפילו אנשי נארנברג, שאינם מקפידים ממש על אכילת מצה שמורה, אף על פי כן כבר קרה

²⁵ השם "כסלונה" לקוח משם ספרותי אחר של עיר - "כסלון", שבו השתמש מנדלי מוכר ספרים. אברהם נוברשטרן, "עיר קטנה ואנשים בה הרבה", בתוך: שלום עליכם, עירם של האנשים הקטנים: סיפורים מהמאה העשרים (תרגום: ב' מר), תל אביב: משכל, 2005, 270-271; אורציון ברטנא, מנדלי מוכר ספרים: עיון ביקורתי במיכלול יצירתו של אברמוביץ', תל אביב: דקל, 1979, 121-124.

²⁷ שלום עליכם, "פסח מוקדם", בתוך: שלום עליכם (לעיל הערה 26), 104.

פעמים רבות שבאו לשאול את הרב, אם מותר לשתות בפסח בירה ממינכן ולקנח בקותל חזיר מפראג.²⁸

לעומת זאת, בסיפוריו הרבים העוסקים בחגים היהודיים הוא מתאר את הוויית החג של יהודי רוסיה כחלק טבעי מן החיים היהודיים שלהם וכרכיב מרכזי ואותנטי של הזהות היהודית.

אחד האפיונים המרכזיים של יהדות גרמניה הזוכה לכיקורתו של שלום עליכם הוא ההתנשאות שלהם על יהודי רוסיה. בעידן האמנציפציה התפתחה תחושת ניכור אצל יהודי גרמניה כלפי יהודי מזרח אירופה. יהודי גרמניה סלדו מיהודי רוסיה בשל היותם חסרי השכלה ונימוסים מערביים ובשל הרגלים מסוימים באורחות חייהם שנתפסו כביטוי לגסות רוח. ניכור וסלידה אלו באו לידי ביטוי בהתרחקות של יהודי גרמניה מן ה"אוסטיוודן" – המהגרים שזה עתה באו ממזרח אירופה וניכרו בזרותם לסביבתם הגרמנית.²⁹ יחס שלילי זה הוליד יחס שלילי מנגד, בבחינת "כמים הפנים לפנים כן לב האדם לאדם". דומה שזאת הסיבה העיקרית לשינוי לרעה שחל בתדמיתם של יהודי גרמניה בעיני יהודי רוסיה בסוף המאה התשע-עשרה, ביחס לתדמיתם החיובית באמצע מאה זו. אומנם בתחילת המאה העשרים החלו צעירים יהודים ציוניים בגרמניה, כגון מרטין בובר וברטולד פייבל, להפוך את הדימוי של היהודי המזרח-אירופי לדימוי חיובי של יהודי לאומי אותנטי, אך מגמה זו הייתה רק בראשיתה והייתה בטלה בשישים לדימוי וליחס השליליים הרווחים.³⁰

יחס מתנשא זה בא לידי ביטוי ביצירתו של שלום עליכם בדבריו של הרב הדוקטור והמטיף של נארנברג לפנחס פינקוס, המהגר היהודי פולני, לאחר שכבר טען כנגדו שהוא עני, לובש בלואים ואינו מדבר גרמנית:

"זה בדיוק האסון שלכם" דרש הרב לפני המהגר המסכן, "שאתם נדחפים לכל מקום שלא צריך. בדיוק משום כך מכים בכם ומגרשים אתכם,

²⁸ שם, 105.

²⁹ Steven E. Aschheim, *Brothers and Strangers: The East European Jew in German and German Jewish Consciousness 1800-1923*, Madison: University of Wisconsin Press, 1982; Jack Wertheimer, *Unwelcome Strangers: East-European Jews in Imperial Germany*, New York, NY: Oxford University Press, 1987

³⁰ מאיר (לעיל הערה 13), 286-287.

ואנחנו, אזרחים יהודים גרמנים, נושאים בגללכם בושה וחרפה... ועוד הרבה דברים רציניים ונבונים שכאלה הוסיף הרב והמטיף הנארנברגאי להטיח בו לחינם.³¹

התנשאות זו מיוחסת על ידי שלום עליכם גם ליהודים האורתודוקסים בגרמניה, שאינם קרובים לקריקטורה של היהודי הגרמני שיצר הסופר בסיפור "פסח מוקדם", אך התנשאותם על המהגרים ממזרח אירופה נסובה גם על חוסר אדיקותם הדתית של האחרונים.³² בסיפורו "מרינבאד" מכניס שלום עליכם את הדברים הבאים במכתבו של חיים סרוקר ממאריאנבאד לאשתו אסתר סרוקר בנאלווקי שבווארשה:

אותם ה"דייטשים" המגונדרים, המחשיבים עצמם אדוקים מכל העולם בכך שהם חובשים את הכובע בשעת האוכל, ואינם מגלחים את הזקן בימי הספירה. אלוהים לברו יודע את האמת עד מה אני שונא אותם, את חצאי היהודים הללו! מסתבר שלב חש לב. אותנו, הרוסים, הם שונאים ממש כחזיר. ואביון שלנו – "שנורר" נקרא אצלם, היו נכונים לקרוע לגזרים.³³

ההתנשאות של יהודי גרמניה על יהודי רוסיה נסובה גם על השפה הדומה והשונה שלהם. שלום עליכם מעמת בכמה מקומות את היידיש, שפתם של יהודי רוסיה, עם הגרמנית, שפתם החדשה של יהודי גרמניה. במהלך המאה התשע-עשרה הלכה ודחקה הגרמנית את היידיש כשפת הדיבור המרכזית של יהודי הארצות דוברות הגרמנית. בסוף המאה הייתה הגרמנית השפה היחידה שבה דיברו היהודים במקומות הללו ברשות הרבים. המהפך הלשוני נוצר לצד העימות האידיאולוגי שבין השפות. היידיש נתפסה עוד מימי השכלת ברלין כשפה נחותה ביחס לגרמנית, ה"הוך דויטש", שזוהתה כשפת התרבות האולטימטיבית. תפיסה זו ליוותה את יהודי גרמניה במהלך מאבקם לאמנציפציה וכניסתם לתרבות הגרמנית.³⁴ הזלזול

³¹ שלום עליכם (לעיל הערה 27), 108-109.

³² מרדכי ברויאר, עדה ודיקנה: אורתודוקסיה יהודית ברייך הגרמני 1871-1918 – היסטוריה חברתית של מיעוט דתי, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשנ"ב, 265-266.

³³ שלום עליכם, "מרינבאד", חיי קיט (תרגום: א' אהרוני), תל אביב: ספריית פועלים, תשנ"ח, 152-153.

³⁴ מיכאל מאיר (עורך), תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה, ב, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשס"א, 94-95, 119, 196.

של יהודי גרמניה ביידיש והזדהותם עם הגרמנית, כאילו הייתה שפתם העתיקה והמושרשת מימים ימימה, זכו ללעג מצד שלום עליכם. בסיפורו "הרפובליקה היהודית הראשונה" מתוארת הקמתה של פדרציה יהודית ריבונית על ידי שלושה עשר יהודים פליטי סערה שנפלטו לאי בודד, ובו שלום עליכם מציג את היהודי הגרמני כראשון הדוברים בשאלת השפה הרשמית של המדינה החדשה, כמי שכלל אינו מבין על מה ולמה המהומה:

מיני מחשבות נוגות שכאלו עלו בראשי בעת שצפה ועלתה אצלנו השאלה: באיזו שפה ייכתב המנשר, או הכרוז, של החוקה למען שלוש עשרה ארצות הברית של הרפובליקה היהודית הראשונה. ראש לכל הביע דעתו, כתמיד, התעשיין העשיר, או כפי שכונה בפינו: "הקאפיטאליסט", יהודי מאלה המתקראים יהודים "דייטשים". הוא ביטא את פליאתו הגדולה שהפכו אצלנו את השפה לשאלה. מי אינו יודע, אמר, ששפתנו היתה ותהיה השפה הגרמנית הטהורה, הישנה, העשירה, היפה? וכי כיצד נדבר אם לא בגרמנית?³⁵

שלום עליכם מעמת בין שתי השפות הללו גם בתיאורו את גליציה, שעברה מפולין לאוסטריה בסוף המאה השמונה־עשרה, ושרוב יהודייה לא עברו תהליך אקולטורציה עמוק כמו בגרמניה. היידיש בגליציה נותרה דומיננטית לאורך כל המאה התשע־עשרה, וגם יהודים שאימצו את התרבות הגרמנית נדרשו לה,³⁶ אך הללו אחזו בתפיסתם של יהודי גרמניה בדבר העליונות של הגרמנית על היידיש. אחת הדמויות ברומן "כוכבים תועים" היא דמותו של רופא יהודי מגורמן מלמברג, ד"ר לוויס, שאומנם הוא חובב תיאטרון יידיש, אך לרגע אין הוא שוכח איזו שפה מובחרת יותר, גם כשהוא נואם בפני שחקני תיאטרון יידיש ממזרח אירופה:

הדוקטור לוויס קם ועמד, כנשיא, ובחיוך מתוק מאוד השפוך על שפתיו השמנות ושיניו הלכנות הגדולות שצמחו משונות בפיו זו על גבי זו, הרים כוס ברכה ונשא נאום ארוך מבריק. הדוקטור לוויס דיבר כמובן "הוך

³⁵ שלום עליכם, "הרפובליקה היהודית הראשונה", חיי קיט (לעיל הערה 33), 297.

³⁶ מאיר (לעיל הערה 13), 157-162.

דויטש", שכן, מאחר שהמעמד רשמי, מוכרחים לדבר גרמנית. מתחשק לנו מאוד להפגין חריצות ולמסור את כל הנאום בידיש הפשוטה שלנו - להכעיס ל"דייטשים", ואולם אין רצוננו לעכב את הקורא.³⁷

שלום עליכם מעמת בין השפות גם כשהוא מתאר את ה"אוסטיוודן", יהודים שהיגרו מרוסיה לגרמניה ולא השתלבו בקהילה היהודית המקומית הוותיקה, אלא שמרו על סממני המוצא התרבותיים שלהם, והידיש בראשם. בניגוד ליהודי גרמניה הוותיקים המזלזלים בידיש, ה"אוסטיוודן" אינם מתביישים בצור מחצבתם הלשונית. בחלק האחרון של רומן המכתבים "מנחם מנדל" מבקר הגיבור בקונגרס הציוני בווינה, ושם הוא מעלה על נס את דמותו של נשיא התנועה הציונית דוד וולפסון, שהיגר בצעירותו מליטא לגרמניה:

דוד וולפסון הוא יהודי, את מבינה אותי, בעל הדרת פנים, דומה משהו לד"ר הרצל עליו השלום ובעל בית נאה גם כן, ואיננו טיפש, כלל וכלל לא טיפש! וכשהוא מדבר, מדבר הוא כבן אדם, יידיש פשוטה, ז'ארגון כמוני וכמוך, לא כשאר הדייטשן, שמלת יידיש טריפה אצלם כחזיר...³⁸

ביטוי נוסף להבדל בין יהודי רוסיה ליהודי גרמניה הוא לכושם: יהודי גרמניה אימצו מייד את הלבוש המודרני של סביבתם, ואילו רוב יהודי רוסיה התקשו להדביק את הפער האופנתי, אם מסיבות כלכליות ואם מסיבות אידיאולוגיות. פריט הלבוש הגרמני הבולט ביותר הוא כובע הצלינדר, המתואר על ידי שלום עליכם כפריט תיאטרלי. כך הוא כותב על התרשמותו של היהודי האדמוני, המייצג את יהודי רוסיה, מלבושו של יהודי גרמני: "היהודי... אבל אני חייב תחילה לתאר איזה מן יהודי היה זה. גבוה, שחור שיער, שחור זקן, הראש זקוף מעלה בגדלות, לבוש שחורים, בכובע גלילי גבוה מבריק לראשו, כמו סיר לוקשי"ן",³⁹ וכך הוא מתאר שדכן יהודי גרמני המסתובב בעירת הנופש מרינבאד - "ברנש לץ עם

³⁷ שלום עליכם, כוכבים תועים (תרגום: א' אהרוני), תל אביב: ספריית פועלים, תשנ"ב, 170.

³⁸ שלום עליכם (לעיל הערה 2), 347. באותם ימים רווח בקונגרסים הציוניים השימוש בשפה שכונתה "קונגרסרויטש", מעין הכלאה של גרמנית ויידיש ליטאית, לטובת יהודי מזרח אירופה, שלא יכלו לדבר גרמנית תקנית.

³⁹ שלום עליכם (לעיל הערה 14), 178.

ארובה גבוהה לראשו".⁴⁰ כשנאלץ היהודי האדמוני ללבוש צלינדר בניגוד לרצונו כתנאי לכניסתו לבית הכנסת, לא נותר לו אלא להתבונן על הסיטואציה באופן קומי: "אני חובש את ה'צלינדר', ובעוברי ליד דלת הזכוכית אני מגניב מבט על דמותי, ובקושי מתאפק שלא לפרוץ בצחוק".⁴¹

פריט לבוש נוסף שעליו מגחכים יהודי רוסיה היא הטלית של היהודים הליברליים בגרמניה, הדומה בגודלה ובצורתה לצעיף, שלא כמו הטלית המסורתית העוטפת את כל גופו של המתפלל. שלום עליכם מתאר כך את מפגשו של היהודי האדמוני עם הטלית הגרמנית:

באנו לבית הכנסת כבר אחרי קריאת התורה. על הבימה, למעלה, עמד הרב היפה שלהם, בצווארון הלבן ובמצנפת מרובעת הקצוות, ודרש דרשה. ה"עוילים" ישבו במקומותיהם, כולם ב"צלינדרים" שחורים לראשם, וב"שאלים" לבנים לצווארם. "שאל" ממש כזה מגיש לי השמש העונד מגן דוד.

"איזה מן מטפחת זאת?", אני שואל אותו.

"זאת טלית", אומר הוא לי ברצינות גמורה.

"טלית יפה!" אני אומר, "מעשה צחוק כנראה, מין משחק ילדים!..."⁴².

שלום עליכם מעמת את יחסם של יהודי רוסיה ללבושם של יהודי גרמניה גם כשהוא מתאר את בית הכנסת היהודי-גרמני. בסוף רומן המכתבים "מנחם מנדל" מבקש גיבור הסיפור ללכת עם ידידו יחזקאל קוטיק להתפלל בבית כנסת וינאי טיפוסים:

בשבת הלכנו יחדיו לבית הכנסת הגרמני. אך מאחר שאין לנו צלינדרים, לא לי לא לו, לא רצו לתת לנו להכנס. אצל הגרמנים חשוב הצלינדר יותר מן הטלית. כשהם רואים בבית הכנסת יהודי בלי צלינדר, חוטפים הם מיתה משונה. ונאלצנו ללכת ולחפש בית כנסת יהודי...⁴³

⁴⁰ שלום עליכם (לעיל הערה 33), 149.

⁴¹ שלום עליכם (לעיל הערה 14), 180-181.

⁴² שם, 191.

⁴³ שלום עליכם (לעיל הערה 2), 375.

מלבד הביקורת על אימוץ אוטומטי של אופנת הרוב, יש כאן גם ביקורת על האדיקות הדתית של יהודי גרמניה, המתגלה דווקא בדברים החיצוניים, הטפלים לכאורה, ולא בדברים העיקריים.

שלום עליכם מלגלג על היבטים נוספים הקשורים לתפילות בית הכנסת של יהודי גרמניה ולסדריו, השונים מן הנהוג אצל רוב יהודי רוסיה. כך הוא לועג לפסיביות של המשתתפים בתפילה ולמרכזיותו וגנדרנותו של החזן:

אני שומע שעומדים כבר ב"קבלת שבת", משמיע אני מסתמא את "לכו נרננה" בקול ובניגון, כפי שהורגלתי. חשבתי שפה כבר כל ה"עוילים" יתחילו להתפלל - מי? מה? איפה? איש לא רוצה להגות מלה! החזן מתחיל, והמשוררים מסיימים, וכל ה"עוילים" מביטים בסיפורים כ"תרגול בכני-אדם", ממלמלים חרש, מפחדים שמא תישמע מפייהם חלילה מלת לשון-קודש... [...] לאחר מכן, כשעמד בתפילת "שמונה עשרה" והסתובב כשפניו אל ה"עוילים" (תארו לכם מין חזן: אפילו סימן לזקן אין לו, מקושט כבתולה, בלא פיקה בגרגרת, בלא שום מטפחת על הצוואר, ובלא טיפת זיעה!), הגיש לו השמש עם המגן דוד גביע יין מוזהב, והחזן הנאה עשה קידוש, ודווקא בקול רם. בפעם הראשונה בחיי אני שומע עושים קידוש בבית הכנסת. חשבתי שאתפוצץ מצחוק!⁴⁴

אחרי זה עמדו להתפלל "שמונה עשרה". יפה עומדים פה "שמונה עשרה", מזל כזה על ראש שונאיי! מילא, מכוח תפילה לא מדברים; איש לא מתפלל מלה; יוצאים ידי חובה בזמרתו של החזן ונגינתו של ה"אורגל". הם עומדים כולם כגלמים. שמישהו יניד קצת עצמו לפחות. לא כלום! אבל לא כלום שבכלום - שא...!⁴⁵

התדמית של היהודי הגרמני המופיע בסיפור "פסח מוקדם" ובסיפורים נוספים מושפעת אפוא מדרכה ההיסטורית של יהדות גרמניה בעידן האמנציפציה ומהתרחקותה ממסורת אבות ומיהודי מזרח אירופה המייצגים את המסורת המשותפת. ההתרחקות מן הסממנים היהודיים הלאומיים, כגון לשונות היהודים

⁴⁴ שלום עליכם (לעיל הערה 13), 181-182.

⁴⁵ שם, 192.

והלבוש היהודי, ומן האחים שמעבר לגבול, אינה רק עלבון קבוצתי ליהודי מזרח אירופה, אלא גם סתירה לערכים הציוניים, שבהם האמין שלום עליכם, ועל כן היא ראויה לביקורת נוקבת. הרעיון המרכזי של הסיפור "המבול", אותה פיסת נייר מסתורית ועליה הפסוק משיר השירים (א, ו) "כְּרָמִי שְׁלִי לֹא נִטְרָתִי", המעמידה את תמרה על טעותה ודוחפת אותה לפעילות יהודית לאומית, תקף גם כאן: ראשית לכול, המבט מופנה כלפי פנים – כלפי הקולקטיב היהודי.

אחים

התדמית של היהודי הגרמני ביצירתו של שלום עליכם היא אפוא כפולה: מחד, היהודי הגרמני הוא טיפוס מודרני ומתורבת הניחן בסגולות הנדרשות להקמת חברה ריבונית ומשגשגת; מאידך, הוא מנוכר ליהודי מזרח אירופה ומתנשא עליהם, יהדותו מזויפת ומצועצעת והזדהותו המלאה עם סביבתו הגרמנית מביאה אותו להתנהגויות אבסורדיות בעיני היהודי הרוסי. אומנם בשני הסיפורים המרכזיים לענייננו, "משוגעים" ו"פסח מוקדם", הסופר מבקש לדמות מציאות ולא לייצג ממשות, אך למעשה בסיפור הראשון הוא בודה מציאות אוטופית שאינה מדמה את יהודי גרמניה כפי שהם אלא כפי שהסופר היה רוצה שיהיו, ואילו בסיפור השני הסופר מבקש לדמות את המציאות הקיימת, ומבחינה זו גוברת התדמית השלילית על זו החיובית. עם זאת, למרות התדמית המנוכרת היוצרת גם תמונת מראה של ניכור חוזר, הסולידריות היהודית לא נעלמה אלא מסתתרת מתחת לפני השטח ועולה בעיתות משבר. המלחמה הגדולה, שבה יהודים נאלצים להשתתף, אינה המלחמה שלהם, והחשש הממשי מפני "יד איש באחיו" גובר על כל האינטרסים האחרים. בסיפור "סיפורי אלף לילה ולילה", שנכתב בתחילת מלחמת העולם הראשונה, החייל היהודי-פולני שמואל משה והקצין היהודי-גרמני עוצרים עצמם ברגע האחרון מלהרוג איש את רעהו, וכך למעשה לוקחים פסק זמן מן המלחמה, המבליט את זרותם המשותפת ביחס לכל השאר:

למי יש פנאי להעלות הרהור: מה אני עושה?! לשם מי ובשל מה? למי יש פנאי לחשוב: אולי אני מכה כאן אח שלי? והא ראה, הנה תשמע בהמשך. וכמו שהתנפלנו זה על זה, כך כותב לי החברמן שלי, בחרבות שלופות ובחניתות חדות, הוא מעיף מבט – ממש מולו שועט קצין גרמני – העיניים בוערות, הפנים משולהבים; עוד רגע, עוד שנייה – הוא דורס אותנו, כורת

לו את הראש! אלא שגם שמואל משה שלי לא ישן. ברגע שראה את הקצין צמא הדם תפס את החנית והסתער עליו, מוכן לחורר אותה כמו מצה! ההוא, כלומר הקצין, הבחין בכך ודווקא לא קפץ אחורה, אלא הסתער ישר על החברמן שלי, וכמו אדם שיודע, שחש, שמצפה לו מוות בטוח, צעק בכל הכוחות את המילים: "שמע ישראל! ה' אלוהינו ה' אחד!"... אצל שמואל משה שלי, כך הוא כותב לי, רפו בבת אחת הידיים והרגליים, והוא לא זוכר, הוא אומר, מה קרה לו. החברמן שלי אף פעם לא היה בעל תפילה גדול במיוחד, אבל בלי רצון פרץ מפיו: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד!"... וכשרק הוא משמיע את המילים האלו, ההוא לא משליך מעליו את כלי הזין ולא נופל על צווארי החברמן שלי והשניים מתחילים להתנשק?...⁴⁶

למעשה, זה המופע הראשון, בהקשר למלחמת העולם הראשונה, של האגדה העממית על שני יהודים מצבאות יריבים העומדים להרוג איש את אחיו. ש' אנ־סקי כתב בספרו ששמע במהלך המלחמה בערים שונות ברוסיה כעשרה סיפורים שונים על חייל יהודי מצבא אחד שהרג חייל יהודי מצבא יריב כשהוא שומע את המילים "שמע ישראל" יוצאות מפי ההרוג בשניות האחרונות של חייו.⁴⁷ אלא שאצל אנ־סקי ואחרים⁴⁸ הסתיימה האגדה הזאת בטרגדיה, ואילו אצל שלום עליכם היא הסתיימה בקומדיה.⁴⁹ המפגש בין היהודי המזרח־אירופי ליהודי הגרמני בעיצומה של המלחמה, מפגש המבטא את עמדתו של שלום עליכם שהאינטרס היהודי הלאומי גובר על כל שאר האינטרסים, וששני יהודים, גם אם הם חיילים בשני צבאות יריבים, הם בראש ובראשונה אחים, מאפיל בסופו של דבר על התדמיות המקוטבות של שני טיפוסים היהודים הללו. אומנם היהודי הגרמני נטוע בציוויליזציה המודרנית ובמדינתו, אך הוא יכול לתרום מניסיונו ומכישוריו לפרויקט הציוני וכך להושיע את שאר אחיו, שלא זכו לחיים "נורמליים" כמוהו. זאת ועוד, ההתנשאות שלו על אחיו ממזרח אירופה אינה במקום, וכן ההזדהות היתרה עם תרבותה של החברה הגרמנית הלא יהודית, שבאה על חשבון שימור מסורתו הלאומית והסולידריות הכלל־יהודית, ועל כך הוא ראוי לביקורת. האחוה היהודית גוברת בסופו של דבר על כל ההבדלים והמריבות.

⁴⁶ שלום עליכם, סיפורי תוהו (תרגום: ד' מירון), ירושלים: כתר, תש"ע, 80-81.

⁴⁷ ש' אנ־סקי, חורבן היהודים בפולין, גליציה ובוקובינה, תל אביב: שטיבל, תרפ"ט, 33-34.

⁴⁸ ראו לדוגמה: חיים סבתו, בואי הרוח, תל אביב: ספרי עליית הגג, תשס"ח, 156.

⁴⁹ עם זאת, גורלו של שמואל משה בהמשך הסיפור הוא גורל טרגי.